

Yusif Vəzir Çəmənəminli və onun “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabı

Yusif Vazir Chamanzaminli and his book “A Look at Azerbaijani Literature”

Məryəm Seyidbəyli/ Maryam Seyidbayli

Institute of History of Science,
Azerbaijan National Academy of Sciences
mseyidbeyli@mail.ru

ORCID ID:
0000-0001-6827-5885

Daxil oldu
Received: 10.02.2022

Qəbul olundu
Accepted: 21.02.2022

Xülasə. Şuşada doğulub boya-başa çatan görkəmli ziyalılarından biri də Yusif Vəzir Çəmənəminlidir. O, tanınmış yazıçı, maarifpərvər ziyalı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Osmanlı dövlətindəki ilk səfiri kimi tarixə düşmüşdür. Bu məqalədə Yusif Vəzir Çəmənəminlinin həyatı, ictimai-siyasi fəaliyyəti və ədəbi irsi geniş şəkildə təhlil olunur. Xüsusilə onun 1919-cu ildə İstanbulda çap olunmuş “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsəri araşdırma obyektinə kimi təqdim edilir. Əsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiqi baxımından əhəmiyyətli mənbə hesab olunur və həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatın inkişaf mərhələlərini əhatə edir. Yusif Vəzir bu əsərində Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını orta əsrlərə qədər apararaq, İmadəddin Nəsimi, Xətai, Füzuli və digər klassiklərin ədəbi irsinə geniş yer verir. Müəllif, həmçinin Osmanlı və Rusiya imperiyasında yaşayan Azərbaycanlı ədiblərin yaradıcılığına da toxunur. Əsərin sonunda təqdim olunan izahlı lüğət dövrün dil üslubu və leksikasını anlamaq baxımından qiymətli materialdır. Tədqiqatda Çəmənəminlinin maarifçilik ideyalarına və milli kimlik məsələlərinə verdiyi töhfələr vurğulanır, onun irsinin müasir elmi və mədəni kontekstdə aktuallığı göstərilir.

Açar sözlər: Şuşa, Çəmənəminli, Azərbaycan ədəbiyyatı, maarifçilik hərəkatı, ədəbi irs

Abstract. One of the prominent intellectuals born and raised in Shusha is Yusif Vazir Chamanzaminli. He has gone down in history as a well-known writer, enlightened intellectual, and the first ambassador of the Azerbaijan Democratic Republic to the Ottoman Empire. This article provides a comprehensive analysis of the life, socio-political activities, and literary heritage of Yusif Vazir Chamanzaminli. In particular, his work *A Look at Azerbaijani Literature*, published in Istanbul in 1919, is presented as the object of research. The work is considered an important source for studying the history of Azerbaijani literature and covers both the oral and written stages of its development. In this work, Yusif Vazir traces the origins of Azerbaijani literature back to the Middle Ages and devotes extensive attention to the literary legacy of Imadeddin Nesimi, Khatai, Fuzuli, and other classical poets. The author also touches upon the works of Azerbaijani writers living in the Ottoman and Russian empires. The explanatory dictionary at the end of the work is a valuable resource for understanding the linguistic style and lexicon of the period. The study emphasizes Chamanzaminli's contributions to the ideas of enlightenment and national identity issues, and highlights the relevance of his legacy in the modern scientific and cultural context.

Key words: Shusha, Chamanzaminli, Azerbaijani literature, enlightenment movement, literary heritage

Резюме. Одним из выдающихся личностей, родившихся и выросших в Шуше, является Юсиф Везир Чаманземишли. Он вошёл в историю как видный писатель, просветитель и первый посол Азербайджанской Демократической Республики в Османской империи. В данной статье подробно анализируются жизнь, общественно-политическая деятельность и литературное наследие Юсифа Везира Чаманземишли. Особое внимание уделяется его труду «Взгляд на азербайджанскую литературу», опубликованному в 1919 году в Стамбуле. Эта работа рассматривается как важный источник для изучения истории азербайджанской литературы, охватывающий этапы развития как устной, так и письменной словесности. Юсиф Везир в своём произведении прослеживает истоки азербайджанской литературы, начиная со Средних веков, и уделяет значительное внимание творческому наследию таких классиков, как Имадеддин Насими, Хатаи, Физули и других. Автор также обращается к творчеству азербайджанских писателей, живших в Османской и Российской империях. Толковый словарь, представленный в конце работы, представляет собой ценный материал для понимания языкового стиля и лексики того периода. В исследовании подчёркивается вклад Чаманземишли в развитие просветительских идей и формирование национальной идентичности, а также демонстрируется актуальность его наследия в современном научном и культурном контексте.

Ключевые слова: Шуша, Чаманземишли, Азербайджанская литература, просветительское движение, литературное наследие

Yusif Vəzir Çəmənzəminli 1887-ci ildə Şuşada tanınmış Vəzirovlar nəslinin bəylərindən olan Məşədi Mirbabanın ailəsindən anadan olmuşdu. Bir müddət Ağdam Muradbəyli rus məktəbində ibtidai biliklərə yiyələnən Mir Yusif bəy Vəzirov (Y.V.Çəmənzəminli) 1896-cı ildə Şuşa Realnı məktəbinə daxil olur. Burada oxuduğu müddətdə əmisi oğlu Mir Həsən Vəzirovla birlikdə “Fokusnik” adlı yumoristik jurnal tərtib edirlər. Yusif bəyin böyük qardaşı Əbülhəsən də Şuşa Realnı məktəbində təhsil alırdı. 1905-ci ildə Şuşada baş verən qırğınlarda Yusif bəyin ailəsi də böyük əziyyətlər çəkir. Yusif Vəzir hələ uşaq yaşlarında ikən Cənubi Azərbaycanın Çəmənzəmin kəndindən aclıq səbəbilə onlara Həsənxan, Nifti və Fərəc adlı üç qardaş pənah gətirir. Yusif bəyin atası vəfat etdikdən sonra ailənin çətin günlərində yalnız bu üç qardaş onların ailəsinə yardım göstərir. Yusif bəy bu yaxşılığı unutmayaraq, gələcəkdə Çəmənzəmin toponimini özünə yaradıcılıq təxəllüsü seçir.

Bir müddət sonra ailə çətinliklər üzündən Aşqabada köçməli olur. Bu zaman ailəsindən uzaqda Bakı Real məktəbinə təhsil almaq üçün gələn Yusif bəy burada “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Şahqulunun xeyir işi” adlı ilk hekayəsini çap etdirir. 1909-cu ildə Bakı Real məktəbini bitirərək, sənədlərini Sankt-Peterburq Mülki Mühəndislər İnstitutuna verir. Lakin burada təhsil almaqdan imtina edərək, Daşkənd Gimnaziyasına üz tutur. Burada müvafiq altı aylıq kursu bitirdikdən sonra universitetə qəbul olunmaq hüququ əldə edir. Y.V.Çəmənzəminli 1910-cu ildə Kiyevdə Müqəddəs Vladimir adına İmperator Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olur və hüquqşünas ixtisası üzrə təhsilini 1915-ci ildə Saratovda bitirir. Kiyevdə təhsil aldığı müddətdə Azərbaycanla bağlı xeyli sayda məqalə və kitabçalar çap etdirir. “Məlikməmməd nağılı”, “Yeddi hekayə”, “Həyat səhifələri”, “Qanlı göz yaşları”, “Ana və analıq” əsərləri məhz Kiyevdə yazılır. 1913-cü ildə “Sədayi-həqq” qəzetində nəşr etdirdiyi “Biz kimik” məqaləsində Yusif bəy Azərbaycan tarixi ilə bağlı kitabın işıq üzü görməsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu oxucuların diqqətinə çatdırır [1, 14]. 1917-ci ildə Türk Ədəbi Mərkəziyyə fırqəsi “Müsavətin” Kiyev şöbəsinə başçılıq edir və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Ukraynada diplomatik nümayəndə təyin edilir. Bu təşkilatda işlədiyi dövrdə Yusif Vəzir Çəmənzəminli “Azərbaycanın muxtariyyəti” və “Biz kimik və istədiyimiz nədir” kitablarını çap etdirir. 1918-ci ildə Krımda “Azərbaycan və Azərbaycanlılar” məqaləsini, 1919-cu ildə “Litva tatarlarının tarixi” kitabçasını nəşr etdirir. Həmin ildə Bakıya qayıdan Yusif bəy Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Osmanlı dövlətində səfiri təyin edilir. İstanbulda olarkən “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı kitabını çap etdirir. Yusif bəy Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Parisə, qardaşının yanına gedir və bir müddət burada yaşamaq üçün olur. Parisdə olarkən “Paris xəbərləri” qəzetində “Şərq məktubları” adı ilə silsilə yazılar çap etdirir. Qardaşının vəfatından sonra 1926-

cı ildə Bakıya qayıtmağa məcbur olur və repressiya qurbanına çevrilənədək burada yaşayır. Parisdə olarkən Y.V.Çəmənəminli Zərdüştlüyün kitabı “Avesta”-nı fransızca oxumuş və bu kitabdan xeyli təsirlənərək, “Azərbaycanda zərdüştilik adətləri”, “Azəri nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi” məqalələrində, “Qızlar bulağı” və “Qan içində” romanlarında geniş istifadə etmişdi [2, F.607, siy.7, sax. v. 16/17].

Bakıya döndükdən sonra müxtəlif vəzifələrdə çalışan Y.V.Çəmənəminli burada da ictimai və ədəbi fəaliyyətini davam etdirir. Yusif Vəzir ilk əvvəl "Bakı işçisi" nəşriyyatında bədii şöbənin redaktoru olaraq çalışır. Daha sonra Dövlət Plan Komitəsinin İctimai Mədəni bölməsində təhsilinə uyğun olaraq vəkil işləyir. Paralel olaraq pedaqoji fəaliyyətini də davam etdirən Y.V.Çəmənəminli əvvəlcə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (Bakı Dövlət Universiteti) Şərqşünaslıq və Pedaqoji Fakültəsində, daha sonra isə digər ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan və rus dilləri kafedralarında dərs demişdi. Y.V.Çəmənəminli 1928-1929-cu illərdə Ruhulla Axundovun redaktəsi ilə tərtib olunmuş "Rusca-Türkcə (Azərbaycanca) lüğət"-in müəlliflərindən biri idi.

Bakıda işlədiyi müddətdə Yusif bəy bir sıra əsərlər yazır. 1926-1930-cu illər ərzində “Keçmişdən səslər” və “Qazanc yolunda” kitablarını tərtib edir. Eyni zamanda “Qızlar bulağı”, “1917-ci il”, “Studentlər”, “İki od arasında” adlı tarixi romanlarını qələmə alır. Onun 1937-ci ildə yazdığı “İki od arasında” romanı uzun müddət çap olunmur. Əsər yalnız 1964-cü ildə “Qan içində” adı ilə Azərbaycan jurnalında qısaca çapdan çıxmışdır. “Qan içində” romanı XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığında baş verən tarixi hadisələri bədii dildə oxucuların diqqətinə çatdırır. Əsərin önəmli qəhrəmanı isə XVIII əsrin görkəmli şairi, Qarabağ xanlarının vəziri Molla Pənah Vəqifdir. XX əsrin 30-cu illərində yazdığı əsərlər arasında ilk dəfə dram janrına müraciət edərək, “Həzrəti Şəhriyar” komediyasını yazır.

Y.V.Çəmənəminlinin əsərlərinin sadə dil üslubu və rəngarəng məzmunu vardır. Onun yaradıcılığını üslub etibarilə iki hissəyə bölmək olar: a) yaradıcılığının ilk illərində Yusif bəyin əsərləri folklor əlamətlərini və sadə xalq dilini özündə daha çox ehtiva edir; b) yaradıcılığının son illərində qələmə alınmış əsərlər daha mürəkkəb ədəbi-bədii dil üslubuna malikdir. Lakin demək olar ki, bütün əsərlərində mövzuya uyğun bir şəkildə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, atalar sözləri, zərb məsəllərdən geniş şəkildə istifadə edir. Azərbaycan xalqının qədim adət-ənənələrinə uyğun bir çox inancları əsərlərinə ustalıqla qələmə alır. Onun yaradıcılığında cəhalətə, ədalətsizliyə, əzab və çətinliklərə qarşı mübarizə əsas mövzulardandır.

Yusif bəy bu dövrdə paralel olaraq tərcümə fəaliyyəti ilə də məşğul olur. Tolstoy, Turgenev, Nevarov, Viktor Hüqo kimi dahilərin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edir.

1930-cu illərin repressiya dalğası Yusif bəydən də yan keçmir. Onu hər cür əksinqilabi

fəaliyyətdə ittiham edirlər. Bakıda məruz qaldığı təzyiqlərdən sarsılan Yusif Vəzir Cəmənzəminli 1938-ci ildə Xorəzm Vilayət Pedaqoji İnstitutunda işləmək üçün Özbəkistanın Urgənc şəhərinə yola düşür. O, İnstitutda rus dili üzrə baş müəllim və kitabxana direktoru təyin olunur. Yusif Vəzir Cəmənzəminli 1940-cı ildə Urgənc şəhərində həbs olunaraq, repressiya qurbanlarından birinə çevrilir və 1943-cü ildə Nijni Novqorod vilayətində həbs düşərgəsində dünyasını dəyişir.

Zəngin təcrübə ilə dolu həyatı boyunca Bakı, Peterburq, Daşkənd, Kiyev, Saratov, Paris, İstanbul kimi şəhərlərdə yaşayan Yusif Vəzir Cəmənzəminli Azərbaycan maarifçiliyinə böyük töhfələr vermiş, yaşadığı hər ölkədə doğma torpağının təbliği ilə məşğul olmuşdur. Yusif Vəzirin qələmə aldığı “Həyatımın iyirmi ili” adlı xatirələri uşaq və gənclik yaşlarına bir növ işıq salır [3, c. III. s. 292 - 295]. Oğlu Orxan Vəzirovun xatirələri isə bütövlükdə görkəmli ziyalımızın maraqlı və keşməkeşli ömrünü incələməkdə mühüm rol oynayır.

Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli qərarına əsasən, əsərləri dövlət varidatı elan edilmiş müəlliflər siyahısında yer alır [4, say 211].

Yusif bəyin əsərləri içərisində tarixşünaslıq baxımından əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən biri “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabıdır. Əsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı XX əsrin əvvəllərində qələmə alınmış nadir kitablardandır. Əsərin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan çap nüsxəsi 1919-cu ildə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Bu dövrdə Yusif bəy Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Osmanlı dövlətində səlahiyyətli səfiri idi. 103 səhifədən ibarət olan kitab müqəddimə, üç hissə və əlavə lüğətdən ibarətdir. Kitabın müqəddiməsində Y.V.Çəmənzəminli Azərbaycan ədəbiyyatının Azərbaycan tarixi qədər qədim olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda ədəbiyyatımızın dil üslubuna diqqət çəkərək, ədəbiyyat nümunələrinin bir çoxunun türk və fars dillərində qələmə alındığını vurğulayır. Fars dilində əsərlər qələmə alan böyük Azərbaycan şairlərindən Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvinin adlarını misal çəkir. Həmçinin, həm farsca, həm də türkcə əsərlər yaradan ədiblərimizdən Nəsimi, Xətai, Füzuli, Saib Təbrizi, Şah Təhmasib, Vəfa, Məxfi və s. adlarını çəkir. Yusif Vəzir Cəmənzəminli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin başlanğıcını hansı dövrdən götürməsi ilə bağlı müxtəlif mütəfəkkirlərin fikirlərini qeyd edir. Y.V.Çəmənzəminli yazır ki, Firudin bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin XVIII əsrin ortalarında yaşamış Molla Pənah Vaqiflə başladığını qeyd edir. Rus şərqşünası professor Krımski ədəbiyyatımızın ayrıca inkişaf etdiyini və Vaqifdən əvvəl Xətai, Füzuli, Məsihi, Qövs Təbrizi kimi şairləri misal gətirir. “İslam tarixi” əsərinin müəllifi Müller Ənvəri, Xaqani və Nizaminin adlarını qeyd edir. Mirzə Kazım bəy isə “Dərbəndnamə” əsərində Məhəmməd Füzulinin mənzumələrini Azərbaycan ədəbiyyatının ilk qədim məhsulu olaraq hesab edir [5, s. 7-9]. Lakin Yusif bəy

Azərbaycan ədəbiyyatının daha qədimlərə dayandığını bildirir. Türk ədəbiyyat alimi Köprülüzadə Mehmed Fuadın ilk Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndəsi olaraq, Şeyx İzzəddin Pürhəsəni, yəni İzzəddin Həsənoğlunu qeyd etdiyini vurğulayır. XIII əsrdə yaşayıb yaratmış İzzəddin Həsənoğludan sonra Qazi Bürhanəddinin növbəti Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndəsi olduğunu qeyd edir. Yusif bəy Qazi Bürhanəddinin sırf türkcə “tuyuqlar” müəllifi olduğunu yazır. Y.V.Çəmənəminli Azərbaycan ədəbiyyatına aid tədqiqat əsərlərinin ilk dəfə Adolf Berje tərəfindən Molla Pənah Vaqif və Bodenşted tərəfindən Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığı ilə bağlı Almaniyada çap olunduğunu bildirir. Azərbaycanda isə bu mövzuda ilk əsər Məhəmməd Müctəhidzadə tərəfindən tərtib olunan Qarabağ şairlərinin əsərlərinin və qısa tərcümeyi-hallarının toplandığı “Riyazul-əşiqin” əsəridir. Y.V.Çəmənəminli eyni məzmununda Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” və Həşim bəy Vəzirovun “Vaqif” əsərlərini qeyd edərək, bu antologiyaların yalnız Qarabağ ədiblərini əhatə etdiyini bildirir. Buna görə də Firudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” əsərini tarixşünaslıq baxımından ilk əhatəli kitab hesab edir.

Müqəddimədə qeyd edilən bütün bu məlumatlar daha çox yazılı Azərbaycan ədəbiyyatını əhatə etməkdədir. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabının ilk hissəsində Y.V.Çəmənəminli şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrini fərqləndirərək, şifahi Azərbaycan ədəbiyyatının dil üslubunda türk dilinin üstünlük təşkil etdiyini, yazılı ədəbiyyatımızda isə fars dilinin ön planda olduğunu vurğulayır. Osmanlı səyyahları Katib Çələbi və Övliya Çələbinin əsərlərində, Hacı Kamalın “Camii-nəzair” əsərində yüzlərlə orta əsr Azərbaycan şairlərinin adının çəkildiyini qeyd edir. Lakin bu şairlərin böyük əksəriyyətinin fars dilində əsərlər qələmə aldığını bildirən Y.V.Çəmənəminli ilk yazılı Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini İmadəddin Nəsiminin adı ilə bağlayır.

Yazılı ədəbiyyata keçməzdən öncə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə də diqqət yetirən Y.V.Çəmənəminli bayatı, tapmaca, atalar sözləri və digər nümunələrdən misallar gətirir [5, s. 18]. Daha sonra yazılı ədəbiyyatı incələyən Yusif bəy ilk olaraq İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığına müraciət edir. Nəsiminin Bağdad ətrafında anadan olduğunu, Elxanilər dövründə yaşadığını və rus şərqşünası Smirnova görə türkmən əsilli olduğunu qeyd edir. Fəzlullah Nəsiminin hürufilik təliminin davamçısı olaraq, Nəsimidən bir sıra şeir nümunələri gətirir. Y.V.Çəmənəminli əsərin birinci hissəsində Nəsiminin ardınca Xətai, Füzuli, Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Zakir, Seyid Əzim Şirvani və Sabirin də həyat və yaradıcılıqları ilə bağlı məlumatlar verir. Seyid Əzim Şirvani haqqında qısaca məlumat verən Yusif bəy bu böyük şairin əsərləri ilə bağlı ikinci cəfda daha ətraflı məlumat verəcəyini bildirir.

Y.V.Çəmənəminli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı ilk dəfə olaraq, Osmanlı

dövlətində və Rusiyada yaşayan Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələri haqqında qısaca məlumat verir. Burada Əhməd Həmdi Şirvani, Şirvanlı Məhəmməd Xalis, Əli bəy Hüseynzadə, Həməzə Nigari Qarabaği, Azəri İbrahim Çələbi, Baba Nemətullah Mahmud Naxçıvani, Molla Əhməd Şəmsəddin Qarabaği, Muhyiddin Məhəmməd Qarabaği, Kazım bəy kimi ədiblərin adlarını çəkir. Burada XVI-XIX əsrlər arası Osmanlı dövləti və Rusiyada yaşayan ədəbiyyat nümayəndələri yer alır [5, s. 95-100].

Əsərin sonunda Y.V.Çəmənəminli osmanlı oxucuları üçün izahlı lüğət təqdim edir. Burada hər iki dildə işlənən fars və ərəb sözlərinin çoxluğu diqqət çəkir. Lüğətdə elə kəlmələr də yer alır ki, bir müddət sonra osmanlı türkcəsindən Azərbaycan dilinə və əksinə keçmişdir [5, s.101-103].

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” kitabı 1922-ci ildə Fransada “Revyu du monde musulman” məcmuəsində fransız dilində təkrar çap olunmuşdur. Azərbaycanın bir sıra ədiblərinin əsərlərini fransız dilinə tərcümə edən fransız şərqşünası Lüsien Büva (1872-1942) Yusif bəyin bu əsərini də fransız dilinə tərcümə edərək, Parisdə nəşr etdirmişdir. Əsərin həm İstanbul nüsxəsi, həm də fransızca Paris nüsxəsi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılmaqdadır [6, f.21, s.v.880].

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin Azərbaycan ədəbiyyatı və tarixşünaslığına bəxş etdiyi dəyərli əsərlərin mövzuları bu gün də aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Bu görkəmli ədibin əziz xatirəsi daim ehtiramla yad ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Yusif Vəzir Çəmənəminli, “Biz kimik?” (məqalələr), Bakı, Nurlan, 2004
2. ARDA, Yusif Vəzir Çəmənəminli, F.607, siy.7, sax. v. 16/17
3. Yusif Vəzir Çəmənəminli, Əsərləri, üç cild, Bakı-1977, c. III. s. 292 – 295
4. “Əsərlərin dövlət varidatı elan edilməsi Qaydalarının” təsdiq edilməsi haqqında AR, NK qərarı, Bakı, 7 may, 2019, say. 211
5. Yusif Vəzir Çəmənəminli, “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, F.26, s.v.480
6. Yusif Vəzir Çəmənəminli, “Un coup d’œil sur la littérature de l’Azerbaïdjan”, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, F.21, s.v.880